

OSMANLI'DA İPEKBÖCEKÇİLİĞİ EĞİTİMİ: BURSA HARİR DÂRÜTTALİMİ VE DÂRÜLHARİRLERİN AÇILMASI*

*Mehmet Ali YILDIRIM***

ÖZET

Osmanlı Devleti, Bursa merkezli olmak üzere XIX. yüzyılın ortasına doğru Dünya'nın önde gelen ipek üreticilerine rakip hale gelmişti. Ancak 1850'li yıllarda üretimde söz sahibi olan ülkelerin hemen tamamı ipekböceklerine musallat olan hastalıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Bu nedenle ipek sektörü büyük bir darbe aldı ve bu işle alakası olan ahali sıkıntıya düştüğünden dolayı başka geçim sahalarına yöneldi. Öte yandan hastalıkların ilk görüldüğü yer olan Fransa'da tedavinin bulunması gecikmedi. Fransız bilim adamı Pasteur'un keşfini öğrenip uygulamaya koyan Avrupa ülkelerinde ipekçilik yeniden canlandı. Osmanlı Devleti ise Fransa ve İtalya'dan yumurta ithal etmek suretiyle kötü gidişatın önünü almaya çalıştı. Ancak mücadelede başarı sağlayamadı. Nihayet memlekette kozacılık günbegün geriledi ve üretim oldukça düştü. İpekböcekçiliği alanındaki mevcut durumun dönüşümünü ise 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulması başlattı. Nitekim ipek vergisi, Osmanlı'nın borçlu olduğu devletler adına faaliyet gösterecek olan bu kurumun gelirleri arasındaydı. Bu nedenle Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi, gelirleri arttırmak adına Osmanlı ipekçilik sektörüne yeniden hayat verebilmek için çalışmalara başladı. Gelinek noktada ipekböceği yetiştirmenin bilinçli olarak yapılması ve bu iş için bir eğitim kurumunun gereği fikri kabul gördü. Avrupa'da ziraat eğitimi alan ve mezun olduğu ziraat mektebinin müdürü tarafından Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne tavsiye edilen Torkomyan'a ait olan bu fikir, çok geçmeden hayata geçirildi. Böylece 1888 yılında Bursa Harir Dârüttalimi açılmış oldu. Mektep, açılışını takip eden yıllarda başarısını ispat etti ve devlet yıkılana kadar faaliyette bulundu. 1914 yılına kadar 1.897 mezun vererek ülkede ipekböcekçiliğinin taze bir hayat bulmasını sağladığı gibi emsali mekteplerin açılmasına da vesile oldu.

Anahtar Kelimeler: Harir Dârüttalimi, Dârülharir, İpekböcekçiliği, İpekböcekçiliği Eğitimi.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: maliyildirim@kilis.edu.tr

SERICULTURE EDUCATION IN THE OTTOMAN EMPIRE: THE OPENING OF HARIR DÂRÜTTALIM AND DÂRÜLHARIRS

ABSTRACT

The Ottoman Empire, especially in Bursa district towards the middle of 19th century, had become one of the leading competitors of world top silkworm producing countries. However, around 1850s, almost all of the countries which had prominent position in silkworm producing, had to cope with the plagues haunting the silk worms at that time. For this reason, silk worm production industry took major hit; and since the livelihood of people in this industry were reduced at high rates, they headed for different livelihood opportunities. On the other hand, the treatment for these diseases emerged sooner than expected in France, where they were first seen. Silk producing industry revived in European countries which transferred the discovery of French scientist, Pasteur. Ottoman Empire, however, tried to reverse the bad fate by importing worm eggs from France and Italy. It couldn't succeed, though. Lastly, cocoon production decreased day by day and the industry shrunken considerably. The reversal of current bad situation in silk worm breeding started with the establishment of Duyun-ı Umumiyye (Public Debts Institution) in 1881. As a matter of fact, silk taxes were among the sources of income of this institution, which acted on behalf of creditor countries to Ottoman Empire. For this reason, Duyun-ı Umumiyye (Public Debts Institution), in order to increase the income, started to work to revive the Ottoman silk worm breeding industry. At this point, the need for an informed silkworm rearing and a school for this purpose found a wide acceptance. The idea belonged to Torkomyan, who got agricultural education in Europe and was recommended for Duyun-ı Umumiyye by the manager of the school he graduated, was put into practice not long after. Thus, in 1888, Harir Dauttallim was founded in Bursa. The school proved its success soon after the opening and kept going until the fall of the Empire. 1897 students graduated until 1914 and this highly contributed both to the revival of silk worm breeding in the country and to the opening of similar schools.

Key Words: Harir Dârüttalimi, Dârülharir, Sericulture, Sericulture Training.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ipek, ipekböceği beslemek suretiyle koza üretmek, ipekleri kozalardan çekerek işlenebilir hale getirmek ve nihayet dokuma tezgâhlarında çeşitli ürünlere dönüştürülmek üzere üç ayrı süreç sonunda estetiğe kavuşan önemli bir gelir kalemiydi. Bu bağlamda klasik dönemde ipeğin revaçtaki iş kolu dokumacılık üzerineydi. XVI. yüzyılda ipekle özdeşleşen Bursa'daki zanaatkarlar bu mucize metadan enfes kumaşlar üretmekteydiler. Ayrıca İran'dan gelen ham ipek, gerek ipek yolunun Anadolu güzergâhında bulunan kentlerde gerekse Avrupa'ya ihracın gerçekleştiği Bursa'da ipekle ilgili işlere el atan ahaliyi ihya etmekteydi.

XVI. yüzyılın sonuna doğru ise başta Osmanlı-İran savaşları olmak üzere kalitesiz işçilik vs. sebeplerden dolayı dokumacılık ve ticaret yerini ipekböcekçiliğine dolayısıyla kozacılığa bırakmaya başladı. Nitekim Avrupa ile eşzamanlı olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sürekli

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

gelişim gösteren kozacılık, XIX. yüzyıla gelindiğinde yine Bursa merkezli olmak üzere büyük bir ilerleme kaydetmişti. Öyle ki yüzyılın ikinci yarısına girerken yaygınlaşan ve kozaların kaliteli ham ipeğe dönüşümünü sağlayan buharlı filatür fabrikalarının da etkisiyle, Osmanlı ham ipeği Lyon ve Londra piyasalarında aranır hale gelmişti.

Hal böyle iken bu kazançlı ve nispeten az zahmetli iş, yaygınlaşmakla beraber işteğal edenleri bilinçsizce koza üretmeye sevk etti. Daha fazla kâr adına ipekböcekleri, sayılarıyla oransız dar mekânlarda ve elverişsiz koşullarda yetiştirilmeye başlandılar. Böyle olunca evvela Fransa'da baş gösteren ve Pebrine (Karataban) ile Flacherie (Baygınlık) adı verilen şiddetli hastalıklar kısa sürede önce tüm Avrupa'ya ve ardından Osmanlı'ya yayılarak ipekböceklerini kırıma uğrattı. 1850'li yıllarda sadece Bursa ve havalisinde koza üretimi onda dokuz geriledi. İpekböcekçiliği önemini yitirmeye başlayınca dut bahçeleri de tarlalara dönüştürüldü. Hâlihazırda kozacılık mesleğini bırakmayanlar ise ipekböceği yumurtalarını Pasteur¹ (Pastör)'ün keşfi sayesinde hastalıkla mücadelede başarılı olan İtalya ve Fransa'dan ithal etmek suretiyle işlerini devam ettirmek zorunda kaldılar². Ancak ithalat bir müddet olumlu netice verdiyse de yumurtaların kontrol edil(e)meden alınması yeniden bahsi geçen hastalıkları yaygın hale getirdi³.

Öte yandan 1869 yılında Hüdâvendigâr Ziraat Müdürü Amasyan Efendi, sağlıklı ipekböceklerini ülkede üretmek adına girişimde bulundu ve bir rapor kaleme alarak valiliğe takdim etti. Ayrıca ipekçilik konusundaki sıkıntılar ile çözüm için alınması gereken tedbirleri içeren söz konusu rapor, gazetelerde yayımlanmak suretiyle ilgililerin dikkatine sunuldu⁴. Ancak bir netice elde edilemedi. Bunun sebebi ise devletin problemle ilgilenmemesi gibi görünse de aslında birçok alanda olduğu gibi bu alanda da ülkede yetişmiş insanın bulunmayışıydı. Zira bu dönemde memlekette ziraatın belli başlı konularında dahi mütehasıs yetiştirecek bir eğitim kurumu ve dahi böyle bir kurumda istihdam edilebilecek nitelikte bilgi ile donanıma sahip öğretim elamanı yoktu. Aynı yıl tesisi gündeme gelen ve öngörülen programında dut ve ipekböceği yetiştiriciliği bulunan Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılması ise ancak 1891 yılında gerçekleşebildi. Oysa hastalığı kısa sürede bertaraf eden Fransa, İtalya ve Macaristan gibi ülkeler, bu işe yüz çeviren kitleyi çeşitli destek ve tedbirlerle teşvikin yanı sıra onları sağlıklı böcek yetiştirme konusunda eğiterek ipekböcekçiliğini yeniden popüler hale getirmişlerdi. Nitekim Fransa'nın güneyinde yer alan ilköğretim mekteplerinin programlarına dahi böcekçilik dersi eklenmişti⁵.

1. Bursa Harir Dârüttalimi'nin Açılış Süreci

İpekböcekçiliğinin gelişim noktasındaki kötü seyrini değiştiren ve bu iş için elzem olan çağdaş bilgi ve teknolojiyi umuma aktarabilmek için gerekli eğitim kurum ve kurumlarının tesisini sağlayan süreci ise normalin aksine devletin içinde bulunduğu ekonomik çöküntü başlattı. Şöyle ki; 1879 yılı sonlarında Doksan Üç Harbi'nin getirdiği ağır mali külfet, devleti başta iç borçlanma olmak üzere kaynak arayışına yöneltmişti. Bunlar içerisinde gümrük gelirlerinin iltizama verilmesi ya da rehin edilmesi gibi çareler bulunmaktaydı. Söz konusu tedbirler görüşülürken Bank-ı Osmani önderliğinde bir gurup Galatalı banker, hükümete kredi açmayı kabul etti. Karşılığında ise Rüsüm-ı

¹ Kimyager ve Mikrobiyolog Louis Pasteur (Pastör)'ün, hastalıkların önüne geçmek için kullandığı yöntem, damızlık kelebeklerin mikroskopla incelenmesi ve bu suretle hastaliksız yumurtaların tespit edilerek sonraki yıl kullanılmasıydı. Pastör'ün çalışmaları 1861 yılı itibarıyla Fransa'da ipekböcekçiliğinin yeniden canlanmasını sağladı. Fuad, "Kozacılığa Nasıl Çalışmışlar", **İktisadiyat Mecmuası**, Birinci Sene, C.2, S.64, 14 Eylül 1333, s.3; Cafer Çiftçi, "Hüdâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-u Umûmiyye İdâresi'nin Rolü", **Belleten**, Cilt: LXXVI-Sayı: 277-Yıl: 2012 Aralık, s.912.

² **Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi (HVS)**, def a 24, (1325/1908), s.261.

³ Mine Akkuş, "19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi" **OTAM**, S.24, Ankara 2008, s.5.

⁴ Raporun bir sureti için bkz. **Terakki**, numero 79, s.7 (8 ZA 1285/20 Şubat 1869); numero 85, s.8 (17 ZA 1285/1 Mart 1869); numero 90, s.7 (22 ZA 1285/6 Mart 1869).

⁵ Fuad, **a.g.m.**, s.4.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

sitte denilen alkollü içeceklerden alınan mükirat resmi, evrak-ı sahiha, İstanbul balık avı vergisi ve üretimi hayli gerilemiş olan Edirne, Samsun ve Bursa ipek aşarı gelirleri on yıl süreyle bankerlere bırakıldı⁶. Rüşumat-ı sitte anlaşmasının imzalanmasından kısa süre sonra devlet, Avrupalı alacaklılarına çağrıda bulunarak müzakere yapmak üzere temsilci göndermelerini istedi. Önce İngiliz ve Fransız ardından Alman İtalyan ve Avusturyalı temsilcilerin İstanbul'a gelmesiyle görüşmelere başlandı. Görüşmeler neticesinde ilan edilen Muharrem Kararnamesi ile 20 Aralık 1881'de Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi resmen kuruldu ve böylece dış borçlar meselesi çözüm yoluna girdi. 13 Ocak 1882 tarihi itibarıyla de Rüşum-ı sitte anlaşması feshedilerek aralarında ipek öşrünün de bulunduğu gelirler, Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakıldı⁷. İşte bu durum Anadolu ve ipekçiliğin merkezi konumundaki Bursa'da sürekli düşüşte olan ipekçiliği yeniden ve modern teknikler kullanılmak suretiyle canlandırmaya vesile oldu.

Rüşumu-ı sitte içerisinde yer alan ipek gelirlerinden olan Bursa ipek öşrü 1882 yılında 14.695 kuruş idi. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi hayli gerilemiş olan ipek gelirlerini arttırmak ve ipek üretimine olan rağbeti yeniden tesis etmek için yaklaşık dört yıl çeşitli incelemelerde bulundu. Bu hususta Bursa'da ikamet eden koza ve ipek ticareti ile meşgul ihtisas sahiplerine de müracaat etti. Nitekim 1886 yılında Alman Konsolos vekili olan Mösyö Şoler (Hermann Scholer) tarafından kozacılıktaki kötü gidişatın önünü almak adına idareye ayrıntılı bir rapor sunuldu. Raporda yumurta ve keleklerin küçük keseler içerisinde ithal edilmesi ve yumurtaların gümrükte kurulacak olan bir muayenehanede mikroskopla muayene edildikten sonra sağlam olanların ülkeye alınması tavsiye edilmekteydi. Bu öneri Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Meclis Başkanlığı tarafından değerlendirildi ve hemen bu iş için uzman bir memur aranmaya başlandı. Tedavinin kâşifi olan Pastör'e bir mektup yazılarak yapılmak istenen anlatıldı ve yardım istendi. Pastör ise konuyu Montpellier İpekböceği Enstitüsü Müdürlüğünü yürüten Maillot (Mayo)'ya havale etti. Mayo, 14 Şubat 1886'da verdiği cevapta Fransa'dan bir uzman getirtmenin sıkıntılı ve çok masraflı olacağına işaret ederek 1880'de Osmanlı devleti adına Montpellier Ziraat Mektebi'ne gelerek eğitim alan ayrıca böcekçilik konusunda ihtisası bulunan Torkomyan Efendi'yi önerdi⁸. Nihayet görev, Halkalı Ziraat Mektebi'nin öğretim kadrosunu oluşturmak amacıyla 27 Haziran 1880 tarihinde Fransa'ya gönderilmesi kararlaştırılan sekiz öğrenci arasında yer alan⁹ ve 1883 yılında döndükten sonra Hazine-i Hassa Nezâreti'nde çalışmaya başlayan Kevork Torkomyan Efendi'ye 14 Şubat 1887 tarihinde teklif edildi¹⁰.

Torkomyan Efendi Düyûn-ı Umûmiyye'nin teklifini kabul ettikten sonra evvela söz konusu teklife mucip olan Mösyö Şoler'in raporu mütalaa olundu. Raporun özünde oldukça masraflı olan ipekböceği yumurtası ithaline devam edilmesi öngörülmekteydi. Dolayısıyla önerilen çözümün uygulanması pek mümkün görünmemekteydi. Buna mukabil bir rapor da Torkomyan Efendi tarafından hazırlandı ve 26 Şubat 1887 tarihinde idareye takdim edildi. Torkomyan Efendi ise ipekçilik alanında ümit edilen gelişimin, Pastör usulünün ve ipekböceği beslenmesine dair teknik bilgilerin ahali arasında yaygınlaştırılarak ülke içerisinde yumurta üretmekle sağlanabileceğine

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Hulkiender, **Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884**, İstanbul, 2003, s.121-122.

⁷ Ziya Karamursal, **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara, 1989, s.104-105; Hulkiender, **a.g.e.**, s.124-125. 1888 yılına gelindiğinde ise Osmanlı devletindeki ipek öşrünün tamamına yakını devlet ve kendi hesabına Düyûn-ı Umûmiyye tarafından toplanmaya başlandı. Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İstanbul, 2008, s.205-206.

⁸ Fahri Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s.426.

⁹ Özkan Keskin, **Orman ve Ma'âdin Nezâretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2005, s.62.

¹⁰ Kevork Torkomyan, **İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi**, Def a-i sâniye, Dersaadet, 1326, s.27-28; Dalsar, **a.g.e.**, s.426; Çiftçi, **a.g.e.**, s.913.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

inanmaktaydı. Bu amaçla Bursa'da bir Harir Dârüttalimi açılmasını ve burada ücretsiz eğitim verilmesini önerdi¹¹.

Torkomyan Efendi'nin raporu 1 Mart 1887'de toplanan ve kendisinin de yer aldığı Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'nde masaya yatırıldı. Kozacılığın Osmanlı'da yeniden hayat bulması için yumurtacılık ve ipekçilik sanayiinin yaygın hale getirilmesini yegâne çare olarak gören Torkomyan, meclise de bu fikri benimsetmeyi başardı. Böylece Şoler'in raporunda yer alan tedbirlerin uygulanmasından vaz geçilerek Bursa'da bir dârülharir açılması kararı alındı¹². 25 Cemâziyelevvel 1305 (8 Şubat 1888) tarihli irade ile mektebin tesisine onay verilerek idaresi Torkomyan Efendi'ye tevdi edildi. Birkaç ay içerisinde Bursa'nın Şehreküstü mahallesinde bulunan Kazzaz Ahmet Muhtar Efendi'nin evi kiralanarak dârüttalime tahvil olundu ve bu eğitim kurumu aynı yıl Nisan ayının 14'ünde faaliyete geçti¹³.

1.1.Darüttâlim'in Gelişimi ve Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Harir Dârüttalimi, Darülharir, Séricicole Institute ve sonradan İpekçilik ve Böcekçilik Mektebi olarak anılan bu güzide eğitim müessesesinin temel amacı Pastör'ün sağlam ipekböceği yumurtası üretme adına uyguladığı teknik ve yöntemlerin teorik ve pratik olarak öğretilmesini sağlamaktı. Amacın hâsılı halinde ülkedeki koza cinsi ıslah edilecek ipek kalemi üzerinden elde edilen gelirler yükselecekti¹⁴. Bu itibarla açıldığı yıl, müracaatta bulunan on iki öğrenci ile ipekböcekçiliği ve yumurtacılık eğitimi verilmeye başlandı. Başarılı geçen eğitim-öğretim yılının sonunda mevcut binanın ihtiyaca cevap veremediği görüldü. Bunun üzerine mektep, ertesi yıl daha geniş bir bina olan ve kentın Sedbaşı tabir olunan tarafında Karaağaç mahallesinde bulunan Burdurizade Osman Fevzi Efendi'nin evine nakledildi¹⁵.

Eğitim-öğretimin aralıksız devam ettiği mektebin kısa sürede şöhreti yayılınca derslere devam için başvuruda bulunan öğrenci sayısı her geçen yıl daha da arttı. Şüphesiz bu ilgi yeni binanın da istiap haddini zorlamaya başladı. Nihayet Torkomyan Efendi Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'ne bir rapor sunarak mektep için geniş ve eğitime elverişli bir bina yapılması önerisinde bulundu. Bunun üzerine Eşrefler caddesinde yeni bir bina inşasına girişildi¹⁶. 1894 yılında inşası tamamlanan mektep binası¹⁷, aynı yılın Nisan ayında hizmete girdi. Eksiklerin giderilmesinin ardından da resmi açılış gerçekleştirildi¹⁸.

Torkomyan -bir böcekhaneden standardın üzerinde koza almayı, böcek beslemenin esasını teşkil eden yumurtanın gayet sağlam olmasına ve sağlam yumurtadan çıkacak böceklerin mahir kimseler tarafından usulüne uygun olarak yetiştirilmesine- bağlamaktaydı¹⁹. Bu bağlamda müdürlüğünü yürüttüğü mektepte bahsi geçen hususları hakkında yerine getirebilecek erbab yetiştirmek için iki farklı eğitim programı uygulamaya koydu. Bunlardan ilki tam zamanlı, ikincisi ise kısmi zamanlı öğrenciler içindi. Tam zamanlı programda iki yıllık bir müfredat takip

¹¹ Torkomyan, *a.g.e.*, s.28.

¹² Torkomyan, *a.g.e.*, s.28-29.

¹³ *HVS*, def a 24, (1325/1908), s.262; Torkomyan, *a.g.e.*, s.29.

¹⁴ *Bursa Vilâyeti Salnâmesi*, 1927, s.177-178; Torkomyan, *a.g.e.*, s.29; Donald Quataert, "The silk industry of Bursa 1880-1914", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (Ed: Huri İslamoğlu-İnan), Cambridge, 2004, s.290-298; Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s.208-210.

¹⁵ *HVS*, def a 24, (1325/1908), s.263.

¹⁶ "Harir Dârüttalimi" *Servet-i Fünûn*, C. 7, S.167, s.170 (12 Mayıs 1310/24 Mayıs 1894).

¹⁷ Mektebin yeri 300 Mecidi altın mukabilinde satın alınmış ve binasına 2.165 altın sarf edilmiştir. Başka bir ifadeyle Dârülharir binasının maliyeti 2.465 altın olmuştur. Bkz. *BOA*, BEO, 415/31070-1 (6 Z 1311/10 Haziran 1894).

¹⁸ *BOA*, Y. A. HUS. 301/4 (21 Z 1311-25 Haziran 1894). Binanın resmi için bkz. Ek-1. 1894 yılında şehirde bulunan ve hatıratında dârülharire de deyinen Dr. Şerafettin Mağmumi, binayı "Bursa'nın cenubunda Keşiş'in eteğinde, bir dutluğun ortasında kâin iki katlı ahşap bir yapı olarak tarif etmiş ve tarz-ı inşasının pek dilnişan olduğunu zarif saçakları, taraçaları ile köşk manzarasını andırıldığını" ifade etmiştir. Doktor Şerafettin Mağmûmî, *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*, (Yayına Hazırlayan: Nazım hikmet Polat), Ankara, 2010, s.67.

¹⁹ Torkomyan, *a.g.e.*, s.143-144.

edilmekteydi. Süre sonunda Pastör tekniğini öğrenen ve Torkomyan ile hükümet temsilcisi uzmanların nezdinde başarılarını sınavla ispat eden öğrencilere şehâdetname yani diploma verilmekteydi. Sonradan bu program uzun bulunarak bir sezona başka bir ifadeyle bir ipek mevsimine düşürüldü. İkinci program ise kısmi zamanlı öğrencilere yönelik bir eğitim ve sertifika programıydı. Bu programın amacı da yine Pastör metotlarının öğretilmesini sağlamaktı. Pratik ağırlıklı iki aylık (Nisan-Mayıs ve Eylül-Ekim) bir eğitimin ardından Pastör usulüyle böcek yetiştirip başarılı olanlara sertifika verilmekteydi²⁰.

Kuruluşundan 1893 yılına kadar doksan dört mezun veren²¹ mektep, kısa sürede başarısını fiilen ispat etti. Nitekim Pastör usulüne göre yetiştirilen hastaliksız yumurtalar başta Bursa olmak üzere koza mahsulünü her geçen gün arttırdı. Tarlaya dönüştürülen dutluklara tekrar dut fidanları ekilmeye başlandı²². Yenişehir ve İnegöl kazaları dâhil olmak üzere memleketin birçok yerinde yeni dut bahçeleri oluşturuldu. Faaliyete geçmezden evvel Avrupa'dan tedarik edilen ve ekseriyetle bozuk çıkan yumurtaların yerini diplomalı ipek böcekçilerinin yetiştirdiği sağlıklı yumurtalar aldığı gibi yumurta ithalatına da hacet kalmadı. Ülkenin çeşitli bölgelerine dağılan mezunlar buldukları yerlerde böcekçiliği canlandırmaya başladılar. Bunların yanı sıra bir yandan mevcut ipek fabrikaları mancınık sayılarını artırırken bir yandan da bu fabrikalara yenileri eklendi. Her fabrikanın işçi istihdam kapasitesi üç yüz civarını buldu. Özellikle Bursa civarındaki kasaba ve köyler koza üretimindeki artış sayesinde yeniden mamur hale geldiler²³.

Bursa Harir Dârüttalimi'nin ipekböcekçiliğine kazandırdığı heyecan ile alınan müspet neticeler gerek Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ni gerek hükümeti son derece memnun etmişti. Üretimin ve gelirlerin artması tabiatıyla bu işin ehliyetli kimselerin uhdesine bırakılmasını sağladı. Nitekim idare tarafından hazırlanan ve Sultan Abdulhamid tarafından onaylanan 19 Ekim 1893 tarihli "Harir Tohumu İstihsal ve Furuhtuna Mahsus Nizamnâme" ile ipekböceği yumurtası üretmek ve satışını yapmak için diploma şartı getirildi. Dârülharir'in yanı sıra ülkede açılmış ve açılacak olan ziraat mektepleri mezunları ile yurt dışındaki ziraat mekteplerinde ipekböcekçiliği yetiştiriciliğine dair eğitim gördüğünü -şehâdetname- ile ispat edenler bu iş için yetkili kılındı²⁴. Bahsi geçen eğitim kurumlarına devam edemeyip lakin ipekböcekçiliği hakkında bilgi sahibi olanlara ise her sene Dârülharir'de açılan sınavlara girme dolayısıyla dışarıdan sertifika alma imkânı tanındı. Nizamnâmenin birinci maddesine göre elinde diploma veya sertifikası olmayanların veya denk sayılan bir mektepten aldığı diplomayı Dârülharir idaresine ibraz ederek tasdik ettirmeyenlerin ipekböceği yetiştirmesi ve satması özellikle yasaklanmaktaydı²⁵. Bu nedendir ki nizamnâmenin ilandan yaklaşık bir ay sonra mektep tarafından açılan imtihana girip başarılı olan yirmi altı kişi sertifika/tasdikname almaya hak kazandı. Fransa'da eğitimini tamamlamış olan altı kişinin de diploması tasdik edildi²⁶. Böylece ileride dârülharir açılacak diğer vilayetlerde de referans alınması planlanan ancak ilk etapta yalnızca Bursa ve İzmit civarında uygulamaya

²⁰ Dalsar, a.g.e., s.430; Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım...**, s.208.

²¹ **HVS**, def a 19, (1310-1893), s.484. 1893 yılında şehadetname olarak mezun olanların listesi için bkz. **Burûsa** (Vilayet Gazetesi), numero 143 (13 R 1311/23 Ekim 1893), s.2.

²² 1892-1893 yıllarında Bursa'da bulunan Mehmed Ziya, bölgede yedi tür dut ağacı olduğundan bahsetmektedir. Ekimi en çok yapılanın ise yaprakları daha besleyici olduğundan dolayı mullicaule cinsi olduğuna işaret etmektedir. Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyehat**, (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı), Ankara, 2009, s.131-132.

²³ **Burûsa**, numero 127 (19 Z 1310/4 Temmuz 1893), s.3-4.

²⁴ *Harir tohumu istihsâl ve furuhtuna mahsus olub mer'iyet-i ahkâmına bi'l-istizan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhi şerefmüte'allik buyrulan nizamnâme suretidir.* **Burûsa**, numero 144 (20 R 1311/31 Ekim 1893), s.1-2. Nizamnâme maddelerinin kısmen sadeleştirilmiş hali için bkz. Çiftçi, a.g.e., s.919-921.

²⁵ Birinci madde yer alan bu fıkra ileriki yıllarda da tartışılmış ve üretime hâkim olmak adına son halinin bu şekilde kabulüne karar verilmiştir. **BOA.**, ŞD. 524/61-3 (11 B 1315/6 Aralık 1897).

²⁶ İsim listesi için bkz. **Burûsa**, numero 145 (27 R 1311/7 Kasım 1893), s.4.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

konulan²⁷ nizamnâme ile Harir Dârüttalimi merkezli bir denetim ve kontrol mekanizması oluşturuldu. Bir yandan buradan mezun olan uzman üreticilerin menfaati gözetilirken diğer yandan *illet ve marazdan salim* hastalısız ipekböceği yetiştiriciliği planlı olarak gelişim göstermeye başladı.

Bursa Harir Dârüttalimi'nin öğretim kadrosunu Torkomyan Efendi ve ikinci müdür sıfatıyla Mösyö Şoler oluşturmaktaydı. 1895 yılından sonra yine Fransa'da ziraat eğitimi alan Yervant Beyazyan mektebin öğretim kadrosuna muallim muavini sıfatıyla dâhil edildi. Diğer hizmetler için ise iki hademe görev yapmaktaydı²⁸.

Dersler mektep açıldıktan sonra birkaç defa Fransa'ya giderek yumurta üretimi ve ipekçilik hakkındaki bilgilerini güncelleyen Torkomyan Efendi tarafından anlatılmaktaydı. Torkomyan gerek birikimini gerekse teorik derslerde ipekböceği üzerine çalışmalar yapan Batılı uzmanların eserlerine başvurarak aktardığı bilgileri kitap haline getirerek öğrencilerin istifadesine sunmakta da gecikmedi. "İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi" başlıklı kitabı 1898 yılında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından basıldı²⁹. Gözden geçirilmek ve yeni eklemeler yapılmak suretiyle iki defa daha yayınlanan bu eser, Dârülharir'in temel ders kaynağı olarak kullanıldı³⁰.

Başlı başına bir eğitim kurumuna dönüşen ve sürekli olarak rağbetin arttığı mektebin mezun sayısı, 1904 yılına gelindiğinde 769 kişiyi bulmuştu. Ayrıca 465 kişi de bu müessesede kurs görerek sertifika almıştı. Dolayısıyla mektep, söz konusu tarih itibariyle kozacılık sektörüne toplamda 1.234 ehil ipekböceği üreticisi kazandırmıştı. Sektörde faaliyet göstermeye başlayan usta böcekçiler ise ülkenin dört bir tarafına yayılmışlardı. Nitekim Bursa Harir Dârüttalimi kente münhasır bir eğitim kurumu değildi. Edirne, Selanik, Kosova, Yanya, Manastır, Aydın, Ankara, Konya, Kastamonu, Trabzon, Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakir, Bitlis, Mamûratülaziz, Adana, Halep, Beyrut ve Suriye vilayetleri ile bu vilayetlere bağlı birçok sancaktan öğrenci burada eğitimlerini tamamlayarak mezun olmuşlardı. Bu mezunlar memleketlerine dönüp fenni kaidelere göre ipekböceği besleyerek ve Pastör usulüne göre yumurta yetiştirerek kısa sürede yumurta ithalatının önünü almayı başardılar³¹.

1.2.Bursa Harir Dârüttalimi'nin Dâhili Nizamnâmesi

Abdulhamid Devrinde sürekli gelişim gösteren mektep, Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra da istikrarını korudu. Öyle ki 1908 yılı Eylülünde Dârüttalim'den 131 kişi mezun olmuş ve toplamda 1.051 kişiye diploma verilmişti³². Yeni dönemde eğitim kalitesini düşürmemek adına aşırı talebin önünü almak için giriş imtihanı konuldu ve gerek giriş imtihanı gerekse eğitim-öğretim faaliyetleri dâhili bir nizamnâme ile düzen altına alındı.

1911 tarihli nizamnâmenin ilk maddesi mektebin hedefi ile öğrencilerin kabulüne yönelikti. Buna göre doğrudan doğruya Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye İdâresi nezaret ve yönetimi altında bulunan Harir Dârüttalimi'nin tesisindeki gaye, ipekböceği yetiştiriciliğinde takip edilen en

²⁷ Neşredildiği tarihte, ipek mevsimini geçmiş olduğundan nizamnâmenin 1895 yılında yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştı. **BOA.**, BEO, 408/30530-1 (18 L 1311/24 nisan 1894).

²⁸ **HVS**, def a 20, (1311/1894), s.110; **HVS**, def a 21, (1312/1895), s.120; Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım...**, s.209.

²⁹ Bkz. Torkomyan, **a.g.e.**, s.39-261; Kevork Torkomyan, **İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi**, Üçüncü def a, Dersââdet, 1922, s.41-249. Kitabın giriş kısmında ipekböceği hakkında genel ve tarihi malumat ile Osmanlı'da ipekçilik sanatının gelişimi ve her baskıda güncellenmiş istatistiksel bilgiler de yer almaktadır.

³⁰ Torkomyan, **a.g.e.**, Üçüncü def a

³¹ **HVS**, def a 24, (1325/1908), s.263-266.

³² **Dersââdet Ticaret Odası Gazetesi**, 24 üncü sene (15 Teşrinisani 1324/28 Kasım 1908), s.385.

mükemmel metodu böcekçiler arasında yaygınlaştırmak ve Pastör usulüne vâkıf uzmanlar yetiştirmektir³³.

Mektebin öğrenci kontenjanı senede 50 ile sınırlandırılmıştı. Gündüzlü olarak verilen eğitim ücretsizdi. Osmanlı vatandaşı olmayanlar ile giriş sınavında başarı gösteremeyenlerin mektebe alınmaması prensip olarak kabul edilmişti.

Giriş sınavları ise her sene Rumi Şubat ayında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin baş müdüriyet veya merkez müdüriyetlerinde aynı şartlar dairesinde icra olunacaktı³⁴. Sınava girmek isteyenler buldukları yerin bağlı olduğu baş müdüriyet, merkez müdüriyeti, müdüriyet veya merkez memuriyetine Şubat ayının on beşinden evvel müracaat edeceklerdi.

Müracaat, adayın muntazam bir dilekçeyle doğum yerini, yaşını, ikametini ve tahsil durumunu beyan etmesiyle gerçekleşecekti. Ayrıca diplomalı adayların dilekçenin ekine sahip oldukları diplomanın aslını veya örneğini ilâştirmeleri gerekmekteydi. Başvuruda istenen diğer belgeler ise namzedin Osmanlı vatandaşı olduğunu ve kayda hak kazandığı tarihte on altı yaşını tamamladığını gösteren bir *vilâdet (doğum/nüfus) kâğıdı*, ikamet ettiği yerde bulunan memurlardan aldığı *hüsn-i hal (iyi hal) belgesi* ve en geç üç yıl önce aşı olduğunu ispatlayan bir *aşı şehâdetnamesi (evrakı)* idi. Başvuru koşullarını yerine getiren adaylar Düyûn-ı Umûmiyye'nin yukarıda bahsi geçen merkezlerince belirlenen tarihte sınava davet edileceklerdi.

Adaylar heyet-i mümeyyize (sınav heyeti) önünde alenen icra edilen sınavda Türkçe konuşabildiklerini (mükâleme imtihanı), Osmanlı topraklarında konuşulan dillerden birini okuyup yazabildiklerini (imlâ) ve matematikten dört işlemi (a' mâl-i erbâ a) bildiklerini ispat edeceklerdi³⁵. İmtihana girenlere sıfır ile on arasında bir not verilecekti. Notların eşitliği durumunda ise diplomalı adaylar tercih olunacaktı.

Sınav heyeti, reis sıfatıyla Düyûn-ı Umûmiyye mahalli idaresinin en yetkili memuru veya vekili, müfettiş ya da vekili ve mahalli idarenin muhasebe veya tahrirat kâtibinden oluşacaktı. Türkçeden başka bir dilden sınava girenler için ise heyete eşraftan bir bilirkişi eklenebilecekti.

Heyet, sınava giren üyeleri başarı sıralarına göre tasnif ettikten sonra Düyûn-ı Umûmiyye Merkezi İdâresi mektebin kontenjanı nispetinde öğrenci seçimine başlayacaktı. Kabul edilen öğrenciler buldukları yerdeki Düyûn-ı Umûmiyye idâresi vasıtasıyla bilgilendirileceklerdi. Söz konusu öğrenciler en geç 31 Mart'a kadar Bursa'da bulunacaklar ve geldikten sonra bizzat Dârüttalim müdüriyetine müracaat ederek kayıtlarını yaptıracaklardı.

Nizamnâme'ye göre Dârüttalim'in eğitim-öğretim süresi bir ipek mevsiminden ibaret olup Nisan başından Temmuz ortasına kadar yaklaşık üç buçuk ay aralıksız devam edecekti³⁶. Derslerde *en mükemmel usullere göre ipekböceği yetiştirilmesi, yumurtaların Pastör usulüne göre çıkarılması ve dut ağacı yetiştirmek usulüne* ait bilgiler teorik ve pratik olarak verilecekti³⁷. Müfredatın teorik kısmı hocalar (Torkomyan ve yardımcısı Beyazyan) tarafından anlatılacaktı. Pratik kısmında ise Dârüttalim böcekhanelerinde bir miktar yumurta yetiştirilmesi, mikroskop kullanılması ve dut

³³ Madde 1: *Dârüttalim'in hedefi-şakirdanın suret-i kabulü*, **Burûsa Harir Dârüttalimi'ne Mahsus Nizamnâme-i Dâhiliyedir** (Dispositions Administratives Concernant L'institut Séricicole de Brousse), 4 Şubat 1911, s.1.

³⁴ Madde 2: *Dârüttalimin duhul imtihanına iştirak şerâiti*, **Nizamnâme-i Dâhiliye**, s.1-2.

³⁵ Madde 3: *Duhul müsabakasının suret-i cereyanı*, **Nizamnâme-i Dâhiliye**, s.2.

³⁶ Madde 4: *Tedrisat*, **Nizamnâme-i Dâhiliye**, s.2-3.

³⁷ II. Meşrutiyet dönemine girerken eğitim-öğretim pratikte iki devreden ibaretti. Birincisi 15 Nisanda başlayıp Haziran sonuna kadar devam eden yumurtaların açılması dönemi idi. Eylül ayında başlayan ve yaklaşık iki ay süren ikinci devrede ise kelebek çıkartılması, yumurta alınması ve muayenesi gösterilmekteydi. Eğitim devresinin başlayacağı tarih gazete ilanlarıyla duyurulmaktaydı. *Bursa Harir Dârüttalimi'nin ikinci devre-i tedrisiyyesine sene-i haliye Eylülünün sekizinci pazartesi gününden itibaren başlanması mukarrer bulunduğundan şakirdan efendilerin behemehâl yevm-i mezburda Bursa Harir Dârüttalimi'nde hazır bulunmaları lazım geldiği ilan olunur*. 30 Temmuz 324. **Dersâdet Ticaret Odası Gazetesi**, 24 üncü sene (9 Ağustos 1324/22 Ağustos 1908), s.273.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

ağaçlarının budanması ile aşılması gösterilecekti. Müdür tarafından düzenlenen uygulamalara öğrencilerin tamamı istisnasız olarak iştirak edeceklerdi.

Dârüttalim'in imtihanları hususi ve umumi olmak üzere iki aşamadan ibaret olacaktı³⁸. Birincisi her beş dersi takiben yapılacak ve her öğrenciye haftada bir defa isabet edecek şekilde düzenlenecekti. Teorik olarak icra edilen hususi sınavlardan başka öğrenciler ipekçilik hakkında uygulamalı sınavlara da tabi tutulacaklardı. Özellikle de mikroskobun doğru kullanılıp kullanılmadığına dikkat edilecekti.

Öte yandan hususi sınavlarda öğrenciler ders defterlerini mümeyyize (sınav görevlisi) teslim edeceklerdi. Mümeyyiz defterleri imzaladıktan sonra uygun bir not verecek ve bu notlar umumi imtihanlarda dikkate alınacaktı. Birden ona kadar sıralanan notlar ise 0 hiç, 1-2 pek fena, 3 fena, 4 zayıf, 5 mütevassıt (orta), 6 karib-i âlâ (iyiye yakın), 7-8 âlâ (iyi), 9 alıyyü'l-âlâ (pekiyi), 10 mükemmel şeklinde derecelendirilmişti.

Eğitimi tamamlama sınavı başka bir deyişle imtihan-ı umumi, Temmuz ayında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi Genel Müdürlüğü tarafından seçilen ve tayin edilen bir sınav heyeti huzurunda teorik ve pratik olarak yapılacaktı³⁹. Sınavda başarılı olan öğrencilere diploma verilecekti. Diploma notu 8 ve üzeri olan öğrencilere bir mikroskop, 7 olanlara ise İpekçilik kitabı hediye edilecekti⁴⁰. Diploma almaya hak kazanmak için ise girilen bütün sınavlardan alınan notların ortalama 5 olması gerekmektedir.

Nizamnâmeye göre mektebin düzeninden birinci derecede sorumlu olan kişi müessesenin müdürü idi⁴¹. Müdür Dârüttalim'de işlerin yolunda gitmesi noktasında her türlü tedbiri almaya yetkiliydi. Öğrenciler müdüre ve mesai arkadaşlarına hürmet ve riayetle mükelleftiler.

Geçerli bir mazeret göstermeksizin ve müdürün izni olmadan öğrencilerin derslere gelmemesi kesinlikle yasaklanmaktaydı. Müdür izinsiz olarak üç derse katılmayan öğrencileri mektepten uzaklaştırılabilecekti. Aslında eğitim-öğretim süresinin kısa olması nedeniyle öğrencilere izin verilmemekteydi. Ancak müdürün doktor raporuna istinaden sağlık problemlerinden veya ertelenmesi mümkün olmayan acil işlerinden dolayı öğrencilere sekiz güne kadar izin verebilme yetkisi bulunacaktı. İzin uzatılmasına dair dilekçeler müdürün de görüşü eklenmek suretiyle Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi Genel Müdürlüğü'ne havale edilecekti. Herhangi bir nedenle eğitim-öğretim sezonu içerisinde on beş günden fazla izin kullanmak zorunda kalan öğrencilerin, bir sonraki sezonda yeniden derslere devam etmeleri gerekecekti. İzin süresi sona erdiğinde mektebe dönmeyen öğrenciler ise Dârüttalim'i katıyyen terk etmiş ad edilecek ve idarenin özel bir kararı olmadıkça tekrar kabul olunmayacaklardı.

Böylece eğitim-öğretim dâhili nizamnâme referans alınmak ve mümkün mertebe nizamnâmeye göre hareket edilmek suretiyle 1914 yılına kadar muntazam bir şekilde devam etti⁴². Ancak önce Balkan Savaşları ardından Birinci Dünya Savaşı devletin diğer kurumlarında olduğu gibi bu eğitim müessesesinin de gelişimini ve faaliyetini durdurdu. Memleketin içerisinde bulunduğu savaş hali ipek ticaretinin, bu alandaki insan kaynağının ve milyonlarca dut ağacının neredeyse sonu oldu. Mektep savaş süresince varlığını devam ettirdiyse de amacını ve ihtiyacını karşılayacak enstrümanlardan yoksun kaldı.

Cumhuriyetin ilk yılında Ziraat vekâletine bağlanan mektepte yirmi altı öğrenci ile eğitim-öğretime başlandı. Eğitim süresi yine bir seneden ibaret olup ikiye taksim edildi. Eskiden olduğu

³⁸ Madde 5: *Hususi ve umumi imtihanlar*, **Nizamnâme-i Dâhiliye**, s.3-4.

³⁹ **Dersaâdet Ticaret Odası Gazetesi**, 24 üncü sene (15 Teşrinisani 1324/28 Kasım 1908), s.385.

⁴⁰ 1908 mezunlarının ilk altıya girenler mikroskop ödülünü almaya hak kazanmışlardır. **Dersaâdet Ticaret Odası Gazetesi**, 24 üncü sene (15 Teşrinisani 1324/28 Kasım 1908), s.385.

⁴¹ Madde 6: *Dârüttalim'in inzibat-ı dâhiliyyesi*, **Nizamnâme-i Dâhiliye**, s.4.

⁴² Torkomyan, **a.g.e.**, def a 3, s.36.

gibi Nisan ayında başlayan ilkbahar dönemi haziran ayına kadar devam etmekteydi. Bu süre zarfında öğrencilere ipekböceği beslenmesi ve Pastör usulüne göre yumurta üretilmesi öğretilmekteydi. Eylülde başlayan ve Ekimde son bulan sonbahar döneminde ise yine Pastör usulüne göre yumurtaların mikroskopla muayenesi ile dutculuk hakkında teorik ve pratik bilgiler verilmekteydi⁴³.

Tablo: 1 1923 senesinde Bursa Harir Dârüttalimi'ne ait bazı bilgiler⁴⁴

Mektebin İsmi	Binası			Tahsil müddeti		Talebe				Muallimler		
	Cinsi	Dershanesi	Aidiyeti	İlkbahar devresi	Sonbahar Devresi	Sene başında	Terk edenler	İmtihan arifesinde	İmtihanda terfi edenler	Muallimi	Menşei	Yaşı
Harir Dârüttalimi	3 kat kargir	1	Millete	2 Ay	2 Ay	26	8	18	18	1	Halkalı	45

2. Dârülharirlerin Yaygınlaşması

Bursa'da açılan Harir Dârüttalimi'nin mahsus binasına taşındığı yıl, Amasya, Antakya ve Selanik'te de birer Dârülharir açılması için girişimler başlamıştı. *Memâlik-i şâhânedede ipekçilik san'atının terakkisiyle bu yüzden devletçe edilmekte olan istifadenin tezyidi yolunda*, başka bir deyişle Osmanlı memleketlerinde ipekçiliğin gelişmesi ve devletin bu kalemde daha çok faydalanması amacıyla, 15 Ağustos 1894 tarihinde bahsi geçen yerlerde dârülharirler açılmasına ve numune dut bahçeleri oluşturulmasına onay verildi⁴⁵. Mekteplerin açılması için ilk etapta gerekli olan 680.65 kuruş ile öngörülen 54.250 kuruşluk yıllık daimi masraf ise Düyûn-ı Umûmiyye tarafından *Doyçe Bank*'ın alacağına karşılık olarak tahsil edilen vergi fazlasından karşılanacaktı⁴⁶.

Anadolu'nun diğer bölgelerinde dârülharir açma keyfiyeti her ne kadar Bursa Harir Dârüttalimi'nin kaydettiği başarının yansıması olarak gözükse de aslında Müslüman ahalinin buradan pek az istifade ettiğinin tespiti devleti bu tedbire daha hızlı yönlendirmişti. Nitekim 1893 yılına kadar mektepten mezun olan Gayrimüslimlerin oranı tüm mezunların dörtte üçünü aşındı⁴⁷ ve öteden beri Bursa ipek sektöründe ağırlığı bulunan Gayrimüslimler⁴⁸ özellikle de Ermeniler dönemin siyasi şartları nedeniyle artık devlete güven vermemekteydiler⁴⁹. Bu nedenle başarıları

⁴³ 1339-1340 Senesi İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul, 1341, s.80.

⁴⁴ 1339-1340 Senesi İhsaiyyat Mecmuası, İstanbul, 1341, s.80.

⁴⁵ BOA., İ.ML. 11/40 (13 S 1312/15 Ağustos 1894).

⁴⁶ BOA., İ.ML. 11/40-1 (9 S 1312/11 Ağustos 1894); Mektepler ve Halep, Adana, Konya numune çiftlikleriyle Selanik Ziraat Ameliyyat Mektebi'nde tesis edilecek dutlukların toplam masrafı ise Şûrû-yı Devlet, Maliye Nezâreti, Orman Ma' adin ve Ziraat Nezâreti ile Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi arasında gerçekleştirilen yazışmalar neticesinde belirlenmiş ve ilk seferde 88.065 kuruş, yılda 62.250 kuruş olarak hesap edilmişti. Bkz. BOA., ŞD. 354/46-1,2 (16 Z 1311/20 Haziran 1894). Amasya'da açılacak olan mektep adına öngörülen masrafın teferruatı için ayrıca bkz. İsmail Kıvrım-Süleyman Elmacı, "Osmanlı Döneminde Amasya'da İpekçilik", *Turkish Studies*, Volume 6/4 Fall 2011, s.724-725.

⁴⁷ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım...*, s.210.

⁴⁸ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2008, s.23, 24, 56, 57, 59, 60, 61, 62.

⁴⁹ Akkuş, a.g.e., s.84.

takdir, öğretim kadrosu sürekli taltif edilen⁵⁰ mektep, bir yandan da teftişlerle denetlenerek öğrenci kaynağı, idaresi ve eğitim-öğretim programı gözetim altında bulundurulmaktaydı⁵¹.

Diğer taraftan ipekçilik eğitimini yaygınlaştırma teşebbüsü uzun süre hayata geçirilemedi. 1899 Martında Orman, Ma' adın ve Ziraat Nazırı Selim (Melhame) Paşa, Düyün-ı Umûmiyye ile yapılan yazışmalarla zaman geçirilerek bir sonuca ulaşamadığı sitemiyle kaleme aldığı maruzatında Ziraat Bankası'nın desteğiyle hiç olmazsa Amasya'da bir dârülharir açılmasını gündeme getirdiyse de yine bir netice elde edilemedi⁵².

1904 tarihine gelindiğinde yine Selim Paşa'nın nazırlığı döneminde Selanik adına başka bir teşebbüste daha bulunuldu. Bu girişimin teferruatı ise Selanik Ziraat Mektebi Müdürü ile Vilayet Ziraat Müdürü tarafından kaleme alınan 20 Haziran 1904 tarihli raporda yer almaktaydı. Rumeli Vilayetleri Teftiş-i Umumiliği'ne sunulan rapora göre zaman ve durumları müsait olmadığı için Selanik'ten Bursa'ya eğitim almaya giden öğrenci sayısının sınırlı sayıda olduğu bu nedenle şehirdeki ipekböceği üretiminin, potansiyelin üçte biri civarında bulunduğu dile getirilmekteydi⁵³. Bununla birlikte 1902 yılında mektepte tesis edilen böcekhanede yetiştirilen yumurtaların hastaliksız olduğu ve ahali tarafından beğenilerek rağbet bulduğu ifade edilmekteydi. Bu suretle vilayet dâhilinde bir harir dârüttalimi açılmasının gereğine ve faydasına vurgu yapılan raporda mektebin kuruluş aşamasındaki masrafı 93.100 kuruş olarak hesap edilmişti. Bu para mektep çiftliğinin senelik tahsisatından ve hasılatından her sene tasarruf edilen ve Selanik Bank-ı Osmani şubesinde bulunan meblağdan karşılanacaktı. Mektebin 17.600 kuruş olarak öngörülen yıllık masrafı ise yirmi yatılı öğrencinin günlük üç kuruşu bulan ihtiyaçları ile muallim, aşçı ve sair giderleri için idi⁵⁴.

Açılacak mektebin eğitim süresi, Rumi Mart başından yumurtaların açıldığı Nisan ortasına kadar teorik, Ağustos sonuna kadar uygulamalı olmak üzere altı ay olacaktı. Uygulamaya ayrılan süre içerisinde; Nisanda açılan yumurtanın Mayıs ortasında askıya çıkması ve Haziran ortasında askıdan sökülmesi, kozanın diziye geçirilmesi, Haziran ortasından Temmuz on beşine kadar keleklerin çıkması ve keselere konması, Temmuz on beşinden Ağustos sonuna kadar da yumurtaların muayenesi işleri görülmüş olacaktı. Böylelikle eğitimini başarıyla tamamlayanlara diploma verilecekti⁵⁵.

Selanik Hamidiye Ziraat Ameliyyat Mektebi bünyesinde harir dârüttalimi açmak üzere Selanik valisi ve Rumeli vilayetleri müfettişliği tarafından başlatılan süreç, Orman Ma' adın ve Ziraat Nezâreti'nin desteğiyle Şûrâ-yı Devlet'in gündemine getirilerek devam ettirildi⁵⁶. Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi ipekçilik sanatının gelişimi açısından Selanik'te bir dârülharir açılması konusunu önemli buldu ve teklifi yerinde gördüyse de mektebin 17.600 kuruş olarak tahmin edilen yıllık masrafının hasılatından karşılanmasının mümkün olamayacağı kanaatine vardı⁵⁷. Bunun üzerine Orman Ma' adın ve Ziraat Nezâreti senelik giderlerin açılacak olan dârülharir, ziraat mektebine ait çiftlik ve Ziraat Bankası'nın üçte bir kâr fazlasından karşılanması noktasında bir çözüm üretti. Ancak inşaat, alet-edevat ve mefruşat masrafı 83.100 kuruş olarak yeniden hesaplanan mektebin

⁵⁰ Bkz. BOA., İ.TAL. 428/60 (25 ZA 1324/10 Ocak 1907).

⁵¹ BOA., BEO. 2199/164892-1 (22 B 1321/14 Ekim 1903).

⁵² BOA., ŞD. 526/26-1 (7 ZA 316/19 Mart 1899).

⁵³ Raporda öngörülen tahmine göre 50.000 kutudan fazla üretim potansiyeli olan kentte 13.000 kutu civarında ipekböceği yumurtası üretilmekte yaklaşık 40.000 kutu ipekböceği yumurtası dışarıdan alınmaktaydı. Bu şekilde tedarik edilen yumurtalar ise sağlıklı değildi. BOA., ŞD. 534/29-3 (7 Haziran 1320/20 Haziran 1904), s.1.

⁵⁴ BOA., ŞD. 534/29-3, s.2.

⁵⁵ BOA., ŞD. 534/29-3, s.3.

⁵⁶ BOA., ŞD. 534/29-2 (26 R 1322/10 Temmuz 1904); BOA., ŞD. 534/29-1 (4 C 1322/16 Ağustos 1904); BOA., BEO. 2371/177802 (3 CA 1322/16 Temmuz 1904).

⁵⁷ BOA., BEO. 2445/183348-2 (23 Ş 1322/2 Kasım 1904).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 5 Spring 2013

yapımına bir türlü izin çıkmadı⁵⁸. Nihayet 1906 yılında mektep binasının inşası için gerekli izin verildi ve bina 63.900 kuruşa ihaleye verilmek suretiyle inşa edildi⁵⁹. Hemen yanında dut bahçelerinin de yetiştirilmeye başlandığı Selanik Harir Dârüttalimi'ne 1907 yılı ilkbaharından itibaren öğrenci kabul edilerek faaliyete geçmesi sağlandı⁶⁰.

II. Meşrutiyet dönemine girerken ülke genelinde müstakil olarak ipekböcekçiliği eğitimi veren üç kurum bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Bursa Harir Dârüttalimi ikincisi 1899 yılında Bursa Hamidiye Ziraat Ameliyyat Mektebi bünyesinde faaliyete geçen Dârüttahsil ve üçüncüsü biraz yukarıda açılış sürecinden bahsedilen Selanik Harir Dârüttalimi idi. Amasya ve Antakya'da dârülharir açılmasına yönelik çalışmalardan ise Abdulhamid devrinde bir netice elde edilememişti. 1910 yılına gelindiğinde Orman Mâ'adin ve Ziraat Nezâreti ipekçilik sanatının gelişmesi, ipek hasılatının artması ve ipekböceklerinin hastalıktan muhafazası adına Amasya, Ayntab, Gümüşhane ve ipekçilik tarihi oldukça parlak olan Beyrut'ta⁶¹ birer dârülharir açma çalışmalarına başladı. Ayrıca 1911 yılında Van'da, ileriki yıllarda da Bağdat, Mamuratülaziz (Elazığ), Adana, Suriye ve Diyarbakir'de dârülharirler tesis etme kararı aldı⁶².

Söz konusu kentlerde tesisine girişilen mektepler kısa sürede açıldı. Öte yandan 1913 yılında Ticaret ve Ziraat Nezâreti, Ayntab'ın zirai ve iktisadi şartlarının ipekböcekçiliğine elverişli olmadığına, Antakya'nın ise bu işte hayli mesafe kat etmiş olduğuna yönelik başvuruyu yerinde bularak Ayntab'da açılmış olan ancak gelişim gösteremeyen mektebin buraya taşınmasına onay verdi. Ayrıca Gümüşhane'de tesis edilen dârülharirin de Erzincan'a taşınması kararını aldı. 13 Mayıs 1913 tarihinde Ayntab Dârülharir'i Antakya'ya nakledildi. Aynı yılın son baharında da öğrenci alınarak eğitim-öğretim faaliyeti icra edilmeye başlandı⁶³.

1914 yılına girerken açılma süreci tamamlanmış olan son mektep ise Mamuratülaziz Dârülhariri oldu. Masrafı vilayet hususi bütçesinden karşılanan mektebin idaresi ilk etapta ziraat müdürlüğü tarafından yürütülmekteydi. Bir süre sonra müstakil bir müdür vazifelendirildi. Mektep ilk eğitim-öğretim yılında mezun verdi ve mezunların tamamı böcek tohumu, mikroskop ve para ile ödüllendirilerek çalışma hayatına dâhil edildiler⁶⁴.

Farklı yer, zaman ve koşullarda kurulan Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne bağlı dârülharirlerin gerek idari ve gerekse eğitim-öğretim işleri sadece bir müdür tarafından görülmekteydi. Yalnızca Beyrut Dârülhariri'nde idare heyetinin sayısı iki idi. Bunun yanı sıra temizlik hizmetini görmek üzere yine her mektepte bir hademe görev yapmaktaydı. Mamuratülaziz Dârülhariri'nde ayrıca üç müstahdem bulunmaktaydı. Bütün mekteplerin personel maaşları ile diğer senelik tahsisatı 121.000 kuruştı⁶⁵.

⁵⁸ BOA., BEO. 2621/196566 (11 ZA 1322/17 Ocak 1905); BOA., BEO. 2621/196566 (5 M 1323/12 Maart 1905); BOA., BEO. 2585/193838 (22 RA 1323/27 Mayıs 1905).

⁵⁹ BOA., ŞD. 536/36-1 (10 CA 1324/2 Temmuz 1906).

⁶⁰ BOA., TRF.I.KV. 158/15714 (28 S 1325/12 Nisan 1907); Ethem Nejad, "Selanik Ziraat Mektebi'ni Ziyaret", **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, numero 20, (11 Şubat 1325/24 Şubat 1910, s.320).

⁶¹ Bkz. Kürşat Çelik, **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2010, s.202-206.

⁶² Meclis-i Meb'usan Müzâkerâtı (Orman Mâ'adin ve Ziraat Bütçesi), Birinci Celse (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, numero 101, aded 23, (28 Nisan 1327/11 Mayıs 1911), s.366.

⁶³ **Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası**, Aded 35-36, 28 Şubat 1329 (13 Mart 1914), Dersâadet, 1329, s.836; **Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası**, Aded 44-48, 28 Şubat 1330 (13 Mart 1915), İstanbul, 1331, s.444.

⁶⁴ *Teşebbüsât-ı cedide: Martta merkezde küşâd idilecek harir dârüttahsiline talebe kaydı için teşvikatda bulunulmuşdur. Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, Aded 33-34, 31 Kanunuevvel 1329 (13 Ocak 1914), Dersâadet, 1329, s.653. Elazığ Darülhariri ile ilgili olarak bkz. İshak Sunguroğlu, **Harput Yollarında**, C.2, İstanbul, 1959, s.81-82; Yurdal Demirel, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Elazığ'da Modern Eğitim (1839-1923)**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis 2012, s.238-242.

⁶⁵ **1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyyat Mecmuası**, İstanbul, 1336, s.89.

1329-1330 (1913-1914) eğitim-öğretim yılı içerisinde Amasya Dârülharirir'nde bulunan öğrenci sayısı beşi Müslüman ve biri Rum olmak üzere altı idi. Müslüman öğrencilerden ikisi eğitime devam etmedi. Rum olan öğrenci ise diploma alamadı. Dolayısıyla mektep sene sonunda üç mezun verebildi. Antakya Dârülhariri'nin Müslüman öğrenci sayısı yirmi altı idi. Yine burada da eğitim alan öğrencilerden biri Rum'du. Dört öğrenci eğitimlerini tamamlayamadı. Geriye kalan yirmi üç öğrencinin tamamı başarılı olarak diploma almaya hak kazandılar. Beyrut Dârülhariri'ne kayıt yaptıran öğrencilerin hepsi Müslümandı. Yalnızca biri mektebi bıraktı, on altısı diploma aldı ve üçü terfi ederek eğitime devam etti. Mamüratülaziz Dârülhariri'nde ise bu tarihte eğitim görmekte olan yirmi beş öğrenci bulunmaktaydı. Bunlardan yirmi ikisi Ermeni üçü Müslümandı. İki Müslüman on üç öğrenci mektebe devam etmediler. Diğer on ikisi ise diploma almaya muvaffak oldular⁶⁶.

3.Değerlendirme ve Sonuç

Bursa Harir Dârüttalimi eğitim süresi kısa, öğretim ve hizmetli kadrosu mütevazı, etki alanı geniş ve geri dönüşümü kusursuz bir eğitim müessesesiydi. Bu itibarla başarı kaydederek dolayısıyla süreklilik arz ederek ülkenin ipekçilik geleneğine yakışır bir hizmet sunmanın yanında modernleşme sürecinde hangi kademe ve kategoride olursa olsun eğitimin ne denli önemli olduğunun da önemli bir göstergesiydi.

Mektep, açıldığı yıldan 1914 senesine kadar 27 sene kesintisiz olarak faaliyette bulundu. Bu süre zarfında ülkenin hemen her yerinden 1.897 mezun verdi. İpekböceği besleyip Pastör usulüne göre yumurta üretme usullerini öğrenen mezunlar dört bir tarafa yayılarak ahaliyi ipekçiliğe teşvik ettiler. Kışın ahır olarak kullanılan sağlıksız mekânlarda yazın ipekböceği beslenmemesi gerektiğini, bu iş için elverişli mekânlara ihtiyaç olduğunu anlatmaya ve göstermeye çalıştılar⁶⁷. Gerek kendileri gerekse özendirdikleri kimseler dutluklar ihdas ederek ve hastalıktan azade böcekler yetiştirmek suretiyle koza üretimini arttırdılar⁶⁸. Öyle ki 1884 yılında 4.104.000 kilo olan yaş koza hasılatı, devletin aldığı teşvik tedbirlerinin de etkisiyle 1911 yılında 10.984.000 kiloya ulaştı⁶⁹.

Yeni usullerin yaygınlaşması ve faydasının görülmesine devlet desteği de eklenince her tarafta milyonlarca dut fidanı ekilmeye ve yetiştirilen böcek sayısı seneden seneye artış göstermeye başladı. Devletin ipek kaleminden elde ettiği vergi geliri günbegün yükseldi. Mektep açılmadan önce sadece İznik ve Bursa civarından yumurta ithalatı için dışarıya çıkan meblağ yüz-yüz yirmi bin civarındayken bu müessesede verilen başarılı eğitim sayesinde yumurta ithalatı son bulmakla ve bu para içerde durmakla kalmadı yerli yumurtalar Rusya, İran, Yunanistan, Bulgaristan, Türkistan ve daha birçok ülkeye ihraç edilmeye başlandı. Bursa, Amasya, Edirne, İzmit ve Elazığ'dan ihracı gerçekleştirilen yumurta miktarı yılda 25.000 kiloya ulaştı⁷⁰.

Tablo:2 1914 Yılına kadar Bursa Harir Dârüttalimi'nden Mezun olanların mensup oldukları Vilayet ve Sancaklar

Bursa Harir Dârüttalimi Mezunları			
Mensup oldukları vilayet veya sancak	Miktarı	Mensup oldukları vilayet veya sancak	Miktarı
Hüdâvendigâr	1001	Ankara Vilayeti	56
Eskişehir Sancağı	4	Konya vilayeti	25

⁶⁶ 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyyat Mecmuası, s.88.

⁶⁷ İpekböceği beslemek, mevsimsel ve az zahmetli bir iş olduğundan sebzeçilikle uğraşan bazı ziraat ehli aynı zamanda senede beş altı kutu böcek beslemekteydiler. Ek gelir olarak yaptıkları böcekçiliği özensiz icra ettikleri için de verim alamamaktaydılar. Profesyonel olarak ipekböceği yetiştiren mezunlar ise doğal olarak bu gibilere yol göstermekte ve usul öğretmekteydiler.

⁶⁸ BOA., İ.TAL. 384/26 (29 L 1323/27 Aralık 1905).

⁶⁹ Bu tarihten sonra baş gösteren malum savaşılar, üretimi tekrar düşürmüştür. Bkz. Torkomyan, a.g.e., def a 3, s.40.

⁷⁰ Torkomyan, a.g.e., def a 3, s.36.

Kütahya	10	Kastamonu Vilayeti	7
Karahisar	8	Trabzon Vilayeti	13
Karesi	57	Sivas Vilayeti	60
İzmit sancağı	162	Erzurum Vilayeti	16
İstanbul Vilayeti	71	Van Vilayeti	9
Çatalca Sancağı	8	Diyarbakir Vilayeti	8
Edirne Vilayeti	141	Bitlis Vilayeti	5
Selanik Vilayeti	48	Mamuratülaziz Vilayeti	60
Kosova Vilayeti	2	Adana Vilayeti	9
Yanya Vilayeti	9	Halep Vilayeti	44
Manastır Vilayeti	16	Beyrut Vilayeti	2
Biga Sancağı	7	Suriye Vilayeti	3
Cezair-i Bahr-i Sefid	5	Cebel-i Lübnan	1
Aydın Vilayeti	20	Bağdat Vilayeti	10
Toplam			1.897

Mektebin kaydettiği başarının kısa sürede görülmesi ve ipekböceği üretiminin canlanarak sağladığı gelirin artması, ipekböcekçiliği eğitiminin bölgesel olarak kurumsallaşma sürecini de başlattı. Uzun zaman olsa da ipekçilik geçmiş parlak olan kentlerde ve yine Bursa'da eğitim görmüş mezunların katkısı ile dârülharirlerin tesisi sağlandı. Ancak Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne bağlı olarak tesis edilen yeni mekteplerin açılışı, Balkan Savaşlarının sonrasına ve Dünya Savaşı'nın başlangıcına denk geldiği için pek faydalı olmadılar. Nitekim savaştan kaynaklanan yıkım, başta Selanik Harir Dârüttalimi olmak üzere bir müddet faaliyet gösteren hatta mezunlar veren mekteplerin gelişimini akamete uğrattı.

Cumhuriyet devrinin ilk yıllarına gelindiğinde ise ipekböcekçiliği eğitiminin verildiği iki dârülharir bulunmaktaydı. İsimleri İpekböcekçiliği Mektebi olarak değiştirilen mekteplerden birincisi Bursa'da ikincisi Elazığ'da yer almaktaydı. Her ikisinde de eğitim-öğretim, Torkomyan'ın tesis etmiş olduğu sistem üzerine ve karma olarak verilmekteydi. Öğretim kadrolarını ise Harir Dârüttalimi ve Halkalı Ziraat Mektebi mezunu hocalar oluşturmaktaydı⁷¹.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Vesikaları

- BOA**, BEO, 415/31070-1 (6 Z 1311/10 Haziran 1894).
BOA, Y. A. HUS. 301/4 (21 Z 1311-25 Haziran 1894).
BOA., BEO, 408/30530-1 (18 L 1311/24 nisan 1894).
BOA., BEO. 2199/164892-1 (22 B 1321/14 Ekim 1903).
BOA., BEO. 2371/177802 (3 CA 1322/16 Temmuz 1904).
BOA., BEO. 2445/183348-2 (23 Ş 1322/2 Kasım 1904).
BOA., BEO. 2585/193838 (22 RA 1323/27 Mayıs 1905).
BOA., BEO. 2621/196566 (11 ZA 1322/17 Ocak 1905).
BOA., BEO. 2621/196566 (5 M 1323/12 Maart 1905).
BOA., İ.ML. 11/40 (13 S 1312/15 Ağustos 1894).
BOA., İ.ML. 11/40-1 (9 S 1312/11 Ağustos 1894).
BOA., İ.TAL. 384/26 (29 L 1323/27 Aralık 1905).
BOA., İ.TAL. 428/60 (25 ZA 1324/10 Ocak 1907).
BOA., ŞD. 354/46-1,2 (16 Z 1311/20 Haziran 1894).

⁷¹ Maârif Vekâleti İhsaiyyat Mecmuası, 1925-1926 ders Senesi, İstanbul, 1928, S.254.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 8/5 Spring 2013

BOA., ŞD. 524/61-3 (11 B 1315/6 Aralık 1897).

BOA., ŞD. 526/26-1 (7 ZA 316/19 Mart 1899).

BOA., ŞD. 534/29-1 (4 C 1322/16 Ağustos 1904).

BOA., ŞD. 534/29-2 (26 R 1322/10 Temmuz 1904).

BOA., ŞD. 534/29-3 (7 Haziran 1320/20 Haziran 1904).

BOA., ŞD. 536/36-1 (10 CA 1324/2 Temmuz 1906).

BOA., TRF.I.KV. 158/15714 (28 S 1325/12 Nisan 1907).

2. Gazete ve Mecmualar

“Harir Darüttalimi” **Servet-i Fünûn**, C. 7, S.167, (12 Mayıs 1310/24 Mayıs 1894).

1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyyat Mecmuası, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1336.

1339-1340 Senesi İhsâiyyat Mecmuası, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1341.

Burûsa, numero 127 (19 Z 1310/4 Temmuz 1893)

Burûsa, numero 143 (13 R 1311/23 Ekim 1893).

Burûsa, numero 144 (20 R 1311/31 Ekim 1893).

Burûsa, numero 145 (27 R 1311/7 Kasım 1893).

Dersaâdet Ticaret Odası Gazetesi, 24'üncü sene (15 Teşrinisani 1324/28 Kasım 1908).

Dersaâdet Ticaret Odası Gazetesi, 24'üncü sene (15 Teşrinisani 1324/28 Kasım 1908).

Dersaâdet Ticaret Odası Gazetesi, 24'üncü sene (9 Ağustos 1324/22 Ağustos 1908).

Ethem Nejad, “Selanik Ziraat Mektebi’ni Ziyaret”, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, numero 20, (11 Şubat 1325/24 Şubat 1910).

Fuad, “Kozacılığa Nasıl Çalışmışlar”, **İktisadiyat Mecmuası**, Birinci Sene, C.2, S.64, 14 Eylül 1333.

Maârif Vekâleti İhsâiyyat Mecmuası, 1925-1926 ders Senesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1928.

“Meclis-i Meb’usan Müzâkerâtı (*Orman Ma’adin ve Ziraat Bûdcesi*), Birinci Celse” (16 Nisan 1327/29 Nisan 1911), **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, numero 101, aded 23, (28 Nisan 1327/11 Mayıs 1911).

Terakki, numero 79, (8 ZA 1285/20 Şubat 1869); numero 85 (17 ZA 1285/1 Mart 1869); numero 90 (22 ZA 1285/6 Mart 1869).

Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası, Aded 33-34, 31 Kanunuevvel 1329 (13 Ocak 1914), Dersaâdet, 1329.

Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası, Aded 35-36, 28 Şubat 1329 (13 Mart 1914), Dersaâdet, 1329.

Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası, Aded 44-48, 28 Şubat 1330 (13 Mart 1915), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.

3. Basılı Eserler ve Salnameler

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, def a 19, (1310/1892); def a 20, (1311/1893); def a 21, (1312/1894); def a 24, (1325/1908).

Bursa Vilâyeti Salnâmesi, 1927.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 5 Spring 2013

Burûsa Harir Dârüttalimi'ne Mahsus Nizamnâme-i Dâhiliye (Dispositions Administratives Concernant L'institut Séricicole de Brousse), 4 Şubat 1911.

4.Araştırma ve İncelemeler

AKKUŞ Mine, “19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi” **OTAM**, S.24, Ankara 2008, s.1-20.

AKKUŞ Turgay **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir, 2008.

ÇELİK Kürşat **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2010.

ÇİFTÇİ Cafer, “Hudâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-u Umûmiyye İdâresi'nin Rolü”, **Bellekten**, Cilt: LXXVI-Sayı: 277-Yıl: 2012 Aralık, s.905-949.

DALSAR Fahri, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960.

DEMİREL Yurdal **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Elazığ'da Modern Eğitim (1839-1923)**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis 2012.

Doktor Şerafettin Mağmûmî, **Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları**, (Yayına Hazırlayan: Nazım hikmet Polat), Cedit Neşriyat, Ankara, 2010.

HULKIENDER Murat, **Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2003.

KARAMURSAL Ziya, **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, TTK., Ankara, 1989.

KESKİN Özkan, **Orman ve Ma'âdin Nezâretinin kuruluşu ve Faaliyetleri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2005.

KIVRIM İsmail-ELMACI Süleyman, “Osmanlı Döneminde Amasya'da İpekçilik”, **Turkish Studies**, Volume 6/4 Fall 2011, s.715-728.

Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyehat**, (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı), Bursa İl özel İdaresi, Ankara, 2009.

QUATAERT Donald, “The silk industry of Bursa 1880-1914”, **The Ottoman Empire and the World-Economy**, (Ed: Huri İslamoğlu-İnan), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s.284-299.

_____, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

Sultan İkinci Abdulhamid Han Devri Osmanlı Mektepleri, (Hazırlayan Osman Doğan), Çamlıca yayınları, İstanbul, 2007.

SUNGUROĞLU İshak, **Harput Yollarında**, C.2, İstanbul, 1959.

TORKOMYAN Kevork, **İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi**, Def a-i sâniye, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Mahsusa İdaresi Matbaası, Dersâdet, 1326.

_____, **İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi**, Üçüncü def a, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Mahsusa İdaresi Matbaası, Dersâdet, 1922.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

EKLER

EK-1 1894 yılında hizmete giren Darülharir Binası⁷²

Ek-2 Abdulhamid Devirinde Bursa Harir Dârüttalimi'nden Bir Görünüm⁷³

EK:3 Bursa Harir Dârüttalimi'nin Dâhili Nizamnâmesi (Sayfa 1)

⁷² "Harir Darüttalimi" *Servet-i Fünûn*, C. 7, S.167 (12 Mayıs 1310/24 Mayıs 1894).

⁷³ *Sultan İkinci Abdulhamid Han Devri Osmanlı Mektepleri*, (Hazırlayan Osman Doğan), İstanbul, 2007.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

